

P. Vas János

A betyárvilág társadalmi háttere, kiterjedése és korszakai Magyarországon

A Magyar Értelmező Kéziszótár (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.) szerint a jelenkori magyar köznyelvben a *betyár* szó kevésbé pozitív tartalmú. Tréfás értelme „vásott, csintalan gyerek”, a pejoratív pedig „hitvány, semmirekellő ember”. Történetileg „útonálló, fosztogató szegénylegény” a jelentése. Az értelmezés „szegénylegény” tagjából kiérezhető némi rokonszenv, de csak árnyalatnyi. A szótárban nem jelenik meg a betyár másik jelentése, a szegényekért bosszút álló, az urakkal, a mindenkori hatalommal szembeszálló lázadó bandita. A szócikk szerzője szerint a *betyárbecsület* fogalma alatt sem általában a magunkfajtavál való szolidaritás, a felsőbbiséggel szembeni összetartás erkölcsi kódexét kell értenünk, mert az csupán „helytelenül értelmezett bajtársiasság, amely szerint a cinkosoknak nem szabad egymást elárulniuk”. Ez a szócikk kevésbé fedi a betyár terminus történelmileg kialakult valódi tartalmát, különösen pedig a néphagyomány bizonyos rétegeiben megjelenő értelmezését, amely ehhez a szóhoz pozitív tartalmakat kapcsol.

A *betyár* szó a magyar nyelvben perzsa, illetve oszmán-török eredetű. Perzsa formája *bikar*, *batiar*, ez az oszmán-törökben *bikiar*, *bekiar* alakban élt. A magyarba valószínűleg szerb közvetítéssel került. Egy 1754-ben kelt kecskeméti jegyzőkönyvben a *becar* kifejezés „junggeselle, legény, zsoldos” értelemben tűnik fel. A szó a 18. század végére általában családdal és állandó lakhellyel nem rendelkező, foglalkozás nélküli legényt, dologtalan suhancot jelölt, bár – ritkábban – nőkre is alkalmazták, sőt családnévként is megjelent. Különböző összefüggésekben más-más a jelentéstartalma. 1792-ben például nőtlen, rátarti parasztlegény, 1807-ben disznópásztor, 1808-ban nyalka legény. Használták rendes szolgálatban nem álló leányra-legényre, urasági cselédekre, zsellérekre, sőt hajóvontatókra is. Rabló, útonálló értelemben először Dugonics András *Etelkájában* tűnik fel 1788-ban. Fegyveres bujdosó jelentésben főleg az Alföldön használták, de ugyanott jelenthetett duhajkodó, hősködő, dologkerülő személyt, amolyan falurosszát is.

A hatósági dokumentumokban elvétve, a sajtóban és a ponyván gyakrabban fordul elő a mait megközelítő értelemben. Úgy tűnik, elsősorban a pásztorok és maguk a szociális banditák használták, mint a közönséges, a hagyományos értékrend szerint elítélendő bűnözőktől megkülönböztető kategóriát, amelynek a kétségtelen negatív tartalom mellett pozitív árnyalata is volt. Sisa Pista vallomásában, az 1800-as évek második felében, saját státuszát a következőképpen határozta meg: „betyár voltam, bandám volt”. Ebben az időszakban írta Diószeghy Tádé csendbiztos: „a betyárnak a pásztorok és kerülők ételt, italt visznek, kívánságait teljesítik”.

A betyár szó a Dunántúlon kevésbé honosodott meg. A vármegyei iratok a kujtorgó, járkáló, duhaj kifejezéseket használták, sokszor illesztve hozzá a „fegyveres” jelzőt, hogy érzékeltessék az említett személyek veszélyességét.

1 tudomány és társadalom

Az irodalomban gyakran a betyár szinonimájaként használt *szegénylegény* a 17. és 18. századi háborúskodások idején még önkéntes szabad katonát, szerződés, állandó megélhetés nélkül tengődő fegyverest jelentett. Ez az időszak azonban messzire esik vizsgált korunktól, és a 19. századi híres betyárok népköltészeti alakját, tevékenységük előzményeit az egy évszázaddal korábbi kuruc bujdosókig közvetlenül visszavezetni a ma rendelkezésre álló adatok alapján kockázatos vállalkozás. Az eltérő társadalmi és történelmi környezet eltérő életformát hozott létre. Buga Jakab és a kacagányos kuruc vitézek nem rokoníthatók direkt módon a feudalizmus válságidőszakának társadalmi banditáival. Ezt nem csak az igazolja, hogy egzakt módon nem mutatható ki közöttük semmilyen kontinuitás, hanem *társadalmi* hátterük, szerepük, céljaik, életmódjuk, módszereik is mások voltak. Elképzelhető, hogy a török háborúk és a Habsburg-ellenes rendi mozgalmak idején léteztek a későbbi betyárokhoz hasonló, jobbágyi eredetű, urakat nyugtalanító magyar pásztorbanditák, de efelől semmiféle értékelhető adattal nem rendelkezünk. Szemben a Habsburg Birodalomban élő más népekkel, akiknek legnagyobb betyárhősei, a szlovák Juraj Jánosik és a román Gligor Pintea II. Rákóczi Ferenc kortársai voltak, vagy az őt közvetlenül követő korszakban éltek, mint a hucul Oleksza Dovbus.

A *szegénylegény* szó, amely a kuruc kori, majd a 19. századi irodalom hatására a bujdosó (vitéz) szinonimája lett, a 19. század népryelvében valami hasonlót, de mégis mást, a pásztorbandita társadalomból való kiszakadási folyamatának egy bizonyos, kezdeti stációját jelöli. *Szegénylegénynek*, általában szánakozó színezettel az állandó szállás nélkül vándorolni, megélhetésükért kéregetni kényszerülőket neveztek. A *szegénylegény* ebben a felfogásban már törvényen kívüli, de még nem rabol, csak kéreget, vagy inkább zsarol ételt-italt magának, takarmányt a lovának. Ez történhet fegyveresen is, de nyílt erőszak alkalmazása nélkül, és a felkeresett „adakozók” eleinte csaknem mindig ismerősök, földiek, hasonló rétegbeli pásztorok, majd, ahogy a csavargó egyre erőszakosabbá válik, tanyás-gazdák, uradalmi intézők, ispánok. Zaklatásuk elkerülése végett akasztottak ki éjszakánként a tanyák falára élelemmel megrakott „betyártarisznyát”, a nekik adott adományokat számolták el az uradalmi könyvelésben „szegénylegényszánás”-ként, „szegénylegény-kommenció”-ként.

Sisa Pista, akinek fennmaradt vallomásából jól ismerjük életfelfogását és saját szerepéről alkotott véleményét, váltig állította, hogy ő sosem rabolt, csak kért. A „mindennapi szegénylegényektől” csak abban különbözött, hogy azoknál nagyobb bátorsággal és több szerencsével folytatta zsarolásait. A Savanyú elleni vádiratból kiderül, hogy egyik pásztor rejtegetőjük azzal az indokkal kért számukra ételt gazdája feleségétől, hogy börtönből szabadult „szegénylegények” érkeztek hozzá. A már idézett értelmező szótárban a *szegénylegény* szócikk a következő: „A jobbágyi kötelezettségek, a katonáskodás stb. elől bujdosó, olykor útonállásra is vetemedő ember”.

Gönczi Ferenc a somogyi betyárvilágot vizsgálva az általában fegyverként, a többi pásztorhoz hasonlóan legfeljebb baltát hordó menősoket, kujtorgókat nem tartja a betyárral, a „fegyveres csavargóval” azonos kategóriának. Ők, „akik szegénylegénynek mondták magukat”, összeverődtek, zsaroltak és csak kis tételben raboltak, főleg élelmet és ruhánumút. Sisa Pista egyik társa, Tőzsér így jellemezte börtönből való szökése utáni helyzetét: „szolgálatot kerestem, de sehol sem fogadtak be írás nélkül, csak úgy, *szegénylegény módjára*, kéregetésből éltem, ha tanyára nem akadtam, megháltam a mezőben, a szalmakazalban. Koplaltam eleget”.

A szegénylegény, járódó tehát még nem betyár, nem bandita, de könnyen azzá lehet, ha bandába verődve felfegyverkezik, és már látszat szerint sem csak zsarol, hanem fosztogat, rabol. A pontos határvonal a két típus között persze ritkán vonható meg egzakt módon.

A betyár kifejezést a nép a hétköznapiakban ritkán, a hivatali iratok pedig még ritkábban használták. Annál gyakoribb viszont a mindennapi valóságtól elvonatkozott népköltészet alkotásokban. A mondákban, balladákban, dalokban az urakat megalázó, megleckéztető, a szegények nevében fellépő és sérelmeikért elégtételt vevő rabló, vagyis a szociális bandita neve a betyár. Ezt az esendőségében, üldözöttségében rokonszenvet ébresztő, mindig a „szegény” epitheton ornans-sal illetett alakot már élesen elkülönítik a közönséges bűnözőktől, akikre más kifejezéseket használnak.

Az ormánysági tájnyelvben a szociális bandita neve „járódó, bujdosó”. A gonosz, szegényt is kifosztó, kegyetlen, minden moralitást nélkülöző bűnöző neve „dúló”, „séló”. Őket a falusi nép rettegte és megvetette. Más tájakon hasonlóan pejoratív kifejezés a kapcabetyár, zshivány, haramia. Ők nem disztingváltak, csak az anyagi haszonszerzés vezérelte őket. Gyakran kegyetlenkedtek és nyakra-főre gyilkoltak. Az egykori pandúr, a bihari Osváth Pál szerint: „A valamire való betyárok sokat tartottak arra, hogy születéshelyükön és ahol jó ellátásban részesültek, kárt ne tegyenek. Aki ilyet tett, a többi lenézte, a nép pedig kapcabetyárnak nevezte. Kapcabetyárnak hívták még a kocsmában kötözködő és az aprómarha lopással foglalkozó legényeket. Az a betyár, aki ló és baromlopással foglalkozott, aprólékos tárgyakat lopni rangja alatt való dolognak tartotta, és sértésnek vette, ha ilyen hírbe hozták.”

Általánosan megfigyelhető, hogy bizonyos, a betyárral kapcsolatos pozitív színezetű kifejezések a bandita törvényenkívüliségét tükrözik, ezzel érzékeltetve ugyanakkor kiválóságát, sok esetben a szó valódi értelmében, a civil társadalom kötelékeiből, de védelméből is történt *kilépés* jelzésével. A betyárnak álló „maga mögé teríti a szűrt”, „szaladóban van”, „szabadságba helyezi magát”. Gyakori a „künnálló” jelző a periratokban is, az illegalitásba vonulást a „kiállt”, „félreállt” szavakkal fejezik ki. A bandakötelékben elkövetett fegyveres rablás mellett a társadalomból való illetén kirekesztődés, az állandó üldöztetés a „szociális bandita” másik jellemzője. Osváth Pál, aki egykori bihari csendbiztosként meglehetősen jártas volt a témában, futóbetyároknak nevezi az Alföld társadalmi banditáit. Néhány irodalmi értelmezéssel szemben ez nem az illetők alacsonyabb rangját, gyalogos voltát jelenti, hanem azt, hogy – mai szóval – illegalitásban éltek, folyamatos volt az utánuk való hajszá. A kifejezés a Ráday-féle dél-alföldi kormánybiztosság aktáiban is megjelenik, a rabjegyzékben három befogott személy foglalkozásaként „futóbetyár” van megjelölve. (Rózsa Sándor dossziéja szerint „hívata, mestersége: betyár”.)

Egy magas rangú megyei hivatalnok szavai szerint: „Fő vonás az a magyar betyárban, hogy több időig sehol sem tartózkodik, minden éjjelét s nappalát máshol tölti.” A családjával együtt, állandó lakhelyen élő, a nyilvánosság előtt „civil” foglalkozást folytató és csak éjszaka, titokban bűnt elkövető személy tehát nem minősül betyárnak. Jáger Jóskát egy 1827-es körözés „gonosztevő *nappali* rabló”-ként jellemzi. Gönczi szerint „már pedig betyárnak csak az állandóan összeszervezkedett olyan egyént tekinthetjük, akinek más foglalkozása a rabláson s lopáson kívül nem volt, s a szabad ég alatti erdőségeken s egyéb rejtkehelyet biztosító területeken tanyázott, [...] kit a hatóság úgy említ, mint zshiványt, haramiát, vagy nyomatékka kiemeli közveszélyességét még akkor is, ha csak enyhébb elnevezésű kujtorgó, csavargó elnevezéssel említi meg”.

1 tudomány és társadalom

Csapó Csabának a Ráday-féle dél-alföldi kormánybiztosság működéséről írott tanulmánya szerint a dél-alföldi betyárokat az jellemezte, hogy döntően nem alkalmi elkövetők, hanem a bűnözést életmódnak, vagy legalábbis szűk környezetük általános normái által elfogadottnak tekintő személyek voltak. Fontosnak tartja, hogy ezek az elkövetők személy szerint ismertek, „mert csak ez biztosíthatja a lakosság állandó félelemben tartását és sajátos lojalitását”. Ráday szerint futóbetyárok (vagyis szociális banditák) azok voltak, akik nyíltan raboltak, személyük pedig ismert volt. A kormánybiztos ezt a bűnöző típust könnyen elfogadottnak tartotta, szemben azokkal, akik csak éjjel raboltak, nappal viszont rendes foglalkozásukat folytatták. Nehezítette szerinte ugyanakkor a betyárok befogását „a nép mélységes erkölcsi süllyedése és a rablóktól való félelme”, ami miatt Ráday emberei a társadalomtól semmiféle segítséget nem várhattak.

Az irodalmiaszkodó kifejezéssel „igazbetyárnak” is nevezett bandita tehát életvitel-szerűen űzi a fegyveres rablást és állandó üldöztetés alatt áll. Erre a bűnöző típusra Rózsa Sándor perében, az 1870-es évek elején az iratok megszövegezői, írnokok, bírások, ügyészek egyaránt a „betyárbandita” terminust alkalmazták.

A betyárnak a korabeli hatósági iratokból kivehető képéhez a hírnév is hozzátartozik. A körözvényeken, vádiratokban gyakran jelennek meg a csavargó, rabló kifejezés mellett a „híres”, „nevezetes”, „ismeretes”, „hírhedt” jelzők. Csak az volt betyár, aki „hírnévre vergődött”.

Végül szót kell ejteni a betyár-banditizmus legkényesebb és legvitatottabb kérdéséről, a szociális motivációról, a „Robin Hood-izmusról”, vagyis arról a közhelyről, amely szerint a betyár „amit a gazdagtól elvesz, odaadja a szegénynek”. Ez a szerep a különböző világnézetű és társadalmi hovatartozású emberek gondolkodásában még ma is más-más megvilágításban jelenik meg. Gyűjtési terepgyakorlattal rendelkezők tanúsíthatják, de a folklórközlésekből is kiderül, hogy a betyárvilág emlékéhez másképpen viszonyul egy hódmezővásárhelyi jómódú paraszt-polgár, vagy egy dunántúli „jógazda” leszármazottja, mint a pásztor vagy a cselédek utóda. Ugyanakkor aligha lehetséges egzakta módon bizonyítani akár egyik, akár másik felfogás igazát vagy megalapozatlanságát.

A kérdésfelvetés természetesen nem az egyes betyárok tudatos és következetes viselkedésére vonatkozik, bár azzal is érdemes foglalkozni, hanem a tevékenységük mögött megbúvó, annak egyes részleteiben tetten érhető, valószínűsíthető gondolati, világnézeti, érzelmi elemekre, amelyek majd a népköltészetben megjelenő idealizált hős alakjában már meghatározóak lesznek. Hogy csak egy alaposan ismert példát vegyünk: a közép-dunántúli Savanyú-banda kapcsolatainak végigtekintve általában szegény, gyakran nyomorgó emberekkel találkozunk, főleg pásztorokkal. A zsákmányt értéken alul átvevő és annak többszöröséért továbbadó orgazdák természetesen kivételek voltak ez alól, bár ők is csak a falusi nincstelennel összehasonlítva voltak gazdagnak mondhatók. (A források alapján a Felső-Tiszavidéken más volt a helyzet. Ott a lopott jószágot jól szervezett, a hatóságokkal korrupt módon együttműködő, a végrehajtó banditákat ravaszul és kegyetlenül kihasználó, sőt zsaroló kismemesi bűnszövetkezet sejtik fel a történetek hátterében.)

A juhászszámadó vállalkozók a bojtárokhoz képest jómódúak voltak, de az „osztálykülönbség” ellenére velük is összekötötte a betyárokat a „rendi” együvé tartozás, a pásztor-szolidaritás. A Dunántúlon és másutt a pásztorok iránt a betyárok szinte teljes bizalommal viseltettek, és jó viszonyt ápoltak a hasonló helyzetű, szintén bérmunkából élő, tulajdon-

nal nem rendelkező uradalmi cselédséggel is. Ennek a szolidaritásnak jellemző példája a rajtuk esett sérelmekért való bosszúállás, amely minden területen dokumentálható gyakorlat volt.

A történelem azt mutatja, hogy amikor az alávetteknek már nagyon elégük van a rajtuk élőködő „urakból”, szívesen találnak hősökre azoknak személyében, akik nevetségessé teszik, megszegyenítik a „felül lévőket”, megkérdőjelezzik hatalmuk mindenhatóságát. Így a betyár, ha nem is „adta oda szegényeknek, amit elvett a gazdagoktól”, mégis, bűnözőként is az előbbieik képviselője, vágyaik megtestesítője volt az utóbbiakkal szemben.

A szociális banditizmus megítélésében régóta két véglet uralkodik mind a köztudatban, mind a néprajzban és a történelem-tudományban, már ha az utóbbi hajlandó egyáltalán figyelemre méltatni a jelenséget. Az egyik felfogás szerint a betyár a társadalmi lázadó, ha úgy tetszik a „forradalmár” (bármit is jelentsen ez a szó) egy ösztönös, primitív, őseréjű típusa, így bizonyos korokban a nemzeti és osztályküzdelmek élharcosává léphet elő. A szkeptikus megközelítés inkább arra hajlik, hogy a betyárok közönséges bűnözők, akiket a nép és az irodalom romantikus felfogása idealizál, mivel szüksége van esendőségükben és vétkességükben is felmagasztalható hősökre.

Az első nézet bizonyos ritka esetekben, mint amilyen például a román Gligor Pintea tragikus szerepe a Rákóczi-szabadságharcban, a balkáni törökellenes hajdut-hajduk-kleptisz mozgalom, vagy az 1860-as évek dél-itáliai brigantaggio-ja, közel állhat a valósághoz, de semmiképpen sem általánosítható a „betyárság”, mint történeti magatartásforma legalább három évszázadra visszakövethető történelmének egészére. A sok kétely és kérdőjel ellenére nyilvánvaló, hogy szociális motivációnak léteznie kellett, ha a valóságban csak a legritkább esetben nyilvánult is meg közvetlen formában. Azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy a népi fegyveres bandita bizonyos történelmi szituációkban valóban a társadalmi lázadás (forradalom vagy ellenforradalom) potenciális gerillája, sőt élharcosa is lehet, ahogyan Sztjepan „Sztjenka” Razin Oroszországban, Rózsa Sándor Magyarországon, vagy Francisco „Pancho” Villa Mexikóban.

A második vélekedés (mármint, hogy a betyárok egyszerűen közönséges bűnözők) első pillantásra kevésbé tűnik elvontnak és ideologizáltnak, mégis számos kérdést vet fel. Betyárok azok voltak, akiket a nép, *beleértve önmagukat is*, annak tartott. Velük egy időben és ugyanazokban a körzetekben más bűnözők is működtek, rájuk azonban nem alkalmazták a pozitív csengésű betyár elnevezést, vagy más, akkor és ott használatos, azonos értelmű terminust (szegénylegény, szabadlegény, pajkos, duhaj, járódó stb.). Nehezen fogadható el az a feltételezés, hogy a nép, annak is szegényparaszti, pásztori része csak úgy találomra választott ki néhányat a köztörvényes bűnözők közül, és minden alap nélkül hősi erényekkel ruházta fel őket.

A betyár és a közönséges bűnöző (kapcabetyár, haramia, gonosztevő, zsvány stb.) közötti különbségtétel nem vizsgálható egy fontos elem, a *tradicionális tudat* bevonása nélkül. Ez a tradicionális tudat kialakított egy normarendszert, amely a rablók egy részét betyárrá emelte, ha megfeleltek kritériumainak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a folklórköltészet ezt a normarendszert olyan elvont, általánosított és uniformizált formában tükrözi, ahogyan az a valóságban sohasem valósult meg. („Az igazi betyár csak a gazdagoktól rabol, a szegényeket segíti; nem öl, csak önvédelemből vagy bosszúból; nem bánt nőket és gyerekeket; bőkezű a vele szemben jóindulatúakkal; szembeszáll a túlerővel; nem adja meg magát stb.”)

Ennek a tradicionális tudatnak, kritériumrendszernek nyilvánvalóan a pásztorból lett betyár is birtokában kellett, hogy legyen. Így, amikor különböző (jellemző, de másutt vizsgálendő) okok folytán törvényen kívülivé vált, tulajdonképpen maga dönthette el, hogy ennek az értékrendnek, a magatartásforma elvárásainak eleget téve „betyár” vagy azokat figyelmen kívül hagyva „zshivány” lesz-e, azaz tartja-e magát a betyárbecsülethez. Ennek, a népköltészet által már a 19. század első felében meglehetősen kialakult formában megfogalmazott erkölcsi „kódex”-nek megfelelő viselkedés azután visszahatott a társadalmi környezetre, amely idealizálta, sztereotípiákkal ruházta fel a betyárt, a valóságnak gyakran igen kevésbé megfelelő módon.

A Dömötör Sándor által „betyárromantikának” nevezett jelenség létrejöttének folyamata tehát – leegyszerűsítve – a következő: kialakul a betyárhős jellemzőinek uniformizált rendszere; a törvényenkívüliséget választó vagy arra kényszerülő bűnöző ennek a normarendszernek a szem előtt tartásával betyárként viselkedik; a nép ezért betyárnak tartja és sztereotípiákkal ruházta fel, ha úgy tetszik, idealizálja. Láthatóan ebben az esetben is felmerül a tyúk és tojás elsőbbségének kérdése, de ezt most sem tudjuk megoldani.

A folklórban az egyes betyárok alakja, valós élettörténetük elveszti egyszerűségét, egységét, emléküik néhány évtized alatt elmosódik, és a tradicionális tudat uniformizáló hatására a közösségben már általánosan létező, társadalmi rétegenként és területenként némiképpen eltérő, mégis alapjaiban egységes betyármodell, betyárideál jellemzőit ölti magára. Melyek azok a kritériumok, amelyek a magyar szociális banditát a 19. században, a feudalizmus kapitalizmusba való átmenetének korában jellemzik? 1. Tevékenységére a fegyveres banditizmus, a rablás, útonállás, az erőszakos állatelhajtás jellemző. 2. Banda-kötelékben tevékenykedik. 3. Származását tekintve általában vidéki közrendű, csaknem minden esetben pásztor. 4. Betyárrá válása valamely kisebb bűncselekmény miatt következik be, mivel az ezért kapott aránytalanul súlyos büntetést nem hajlandó elviselni, vagy pedig a katonai szolgálat elől menekül. 5. A bűnözést életformaként vállalja fel, lakása, munkája nincs, nem alkalmi, hanem „nappali” rabló. 6. Mivel túlélésének feltétele a nép, vagy legalábbis annak egy része, főként a pásztorok támogatása, tetteiben, áldozatai ki- és módszerei megválasztásában disztinívál, betart bizonyos viselkedési normákat, hogy megfeleljen a hátszágát adó rétegek közösségi értékrendjének. A legfontosabb korlát, hogy nem ölhet, csak harcban vagy jogos bosszúból. 7. Az urakkal, a hatalom képviselőivel, az „idegenekkel” szemben a hagyományos élet rendjét védi, szembeszáll a „régijó világot” fenyegető „jogellenes” jelenségekkel. 8. Bosszút áll az elesettek, igazságtalanul megaláztatott sérelmeiért. 9. Szociális érzékenysége nemcsak abban nyilvánul meg, hogy gazdagokat rabol ki, de abban is, hogy ezt – kimondva vagy kimondatlanul – a szegények nevében teszi, és gyakran segíti, támogatja jelképesen vagy valós anyagiakkal a rászorulókat. 10. Tudatosan növeli reputációját, ambicionálja az „igazbetyár” szerepet, a „jó hírét” megkérdőjelező módszereket lehetőleg kerüli, a hitelét rontókat megbünteti.

A betyár deviáns volta nem kétséges, de tetteiben tudatosan vagy ösztönösen mégis a nép ellenállását jeleníti meg, és igyekszik jóvátenni a társadalom igazságtalanságait. A nép számára jelkép, egy elvileg lehetséges alternatívát testesít meg, amennyiben mer és képes szembeszállni az elnyomókkal. Valóságos személyisége és élete gyakran kevésbé felel meg a „szociális bandita” ideáljának, de törekszik erre a szerepre, és a nép egyes rétegeinek tudatában, folklórájában be is tölti azt.

*

A 19. századi Magyarországon a banditák nagy többsége a pásztorok közül került ki. A század elejének ritkásan sorjázó adataiban ez a jelenség még viszonylag kevésbé érhető tetten, de a későbbi évtizedekben, az iratanyag szaporodásával már szembeűnő.

Az 1860-as évekig nagyjából azonos módszerű hadkiegészítési szisztéma, vagyis az erőszakos katonaszedés, amely a betyáréletbe menekűlők legnagyobb részét „kitermelte”, szintén összefűggésben van a jelenséggel. Feltételezhetően a „kötéllal fogott” újoncok nagyobb része már eleve a garázdaságra, lázongásra hajlamos, deviánsnak ítélt vidéki csoportok, elsősorban a pásztorok közül került ki. Gönczi Ferenc szerint a feudalizmus idején a somogyi betyárok túlnyomó többsége pásztorszármazék katonaszűkevény volt, kisebb hányaduk a rossz bánásmód miatt urától megszűkűt jobbágy. Katonának is a duhajkodó, verekedős, szűfogadatlan legényeket, a falurosszait, az uradalmi cselédek „legelját” adták a községek elűljároi.

A magyar vidék társadalmában a pásztorok „külön rend”-et alkottak, természetesen nem a fogalom feudális jogi értelmében. Paládi Kovács Attila szerint „szociális, kulturális, mentális tekintetben is karakteresen elkűlönűlő, saját arculatű részét képezték a régi magyar társadalomnak”. Gönczi Ferencet idézve: „akárműyen kevés földdel is, s kis házzal bírű földműves betyáréletre sohasem adta magát, nem ment el pászturnak sem”. A parasztok a pásztorokat jűvű-menű, megbízhatatlan népségnek tartották, dologtalan, rosszéletű embereknek, akik nem tisztelik a törvényt. Velűk nem barátkoztak, nem házassodtak össze. A pásztorok viszont lenűzték a „boglyas parasztot”, magukat hozzá képest szabad embernek tartották, aki a maga ura. Itt tehát a vidéki társadalmon belül egy olyan, a földműves paraszti néptűl elkűlönűlű közösséggel állunk szemben, amelynek többsége híján volt mindenféle termelűeszkűznek (fűld, telek, igaerű), bűrmunkából élt.

A fentiekkel többé-kevésbé már a 19. századi megfigyelűk tisztában voltak, ha tapasztalataikat más szavakkal is fejezték ki. (Az igazság kedvéért megemlítenű, hogy a témával foglalkozű néhány szerű, például Berzsenyi Dániel, Eűtvűs Károly vagy Herman Ottű ezt a kűlönbségtételt nem alkalmazta, és a pásztorokat egyszűrűen a parasztok kűzű sorolta.)

Hosszű lenne felsorolni az ide vonatkozű kűzhelyeket. „Pásztor, betyár egyet jelent.” „A betyárvilágot az erű és a pásztorság szűlte.” Szűcs Sándor idézi a Kis-Kunság egyik „fogas” csendbiztosának mondasát: „Ha pásztor nem volna, akkor betyár se”.

A bűn megítélése nem volt egyforma a kűlönbűzű foglalkozási és vagyoni rétegeknél. Az állatokat a földesűr és a hatűság kűzvetlen ellenűrzésétűl viszonylag független kűrűlműnyek kűzűt gondozű, őrzű pásztorok a tulajdon fogalmához is másként viszonyultak, mint a társadalom többi része. Ráday Gedeon, a betyárirtű királyi biztos írta: „ezen néposztály [mármint a pásztorok] vallásosság és műveltség hiánya miatt a törvényt nem tiszteli, [kűrűkben] a bűntetéstűli félelem teljesen elenyészett”.

A pásztorság a vidéki társadalom legmozgékonyabb, helyét gyakran változtatű, így a földhű minden értelemben legkevésbé kötűt rétegét alkotta. Életűket iratlan pásztorregulák szabályozták. Kűrűkben az állatelhajtás, illetve annak erűszakos elhárítása és viszonzása nem bűn, hanem virtus volt. Ha az állami, községi fennhatűság ezért kirűtta a saját jogrendszerű szerűnti bűntetést, azt nemcsak maga az elítűlt, de egész kűrűyezete jogtalannak vélte a maguk által legitimnek tekintett értékrendet tartva szem elűtt. Ismét Gönczit idézem: „Nem utolsó tényezűként tekinthetűk a nép s ezek kűzűt a pásztorság

életviszonyaiból kinőtt azon felfogást, mely hagyománnyá szilárdult, hogy az anyagi megkárosítás, lopás, ha gazdagokkal szemben követték el, nem bűn, legföljebb kis vétség, mely erkölcsi érzését nem bánthatja”. Egy 19. századi német utazó megfigyelései szerint „a magyar parasztnak homályos fogalmaik vannak az enyém-tied törvényről. Szerintük csak az a tolvaj, aki emberi kéz által készített tárgyat lop el, amit a természet produkál, az – őseitől örökölt nézete szerint – minden emberé”.

A betyárvilág 19. század eleji létrejöttében tehát megmutatkozik a hadseregszervezés, az újoncszedés erőszakos voltának jelentősége, de már akkor is a pásztorok teheték ki a banditának állók nagy többségét. Ahogyan a feudális gazdasági rend felbomlása a kapitalista társadalom felé haladva egyre inkább veszélyezteti a hagyományos vidéki életformákat, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá a bérmunkás pásztorréteg döntő szerepe az új rendszer elleni primitív lázadási forma, a banditizmus kontinuos fenntartásában. Ezért, legalábbis a század harmincas éveitől a magyarországi betyárvilágot pásztorbanditizmusnak is nevezhetjük.

A nem túl nagy számú külföldi szakirodalom szerint a szociális banditizmus egyik jellemzője a határ-vidékiség, a frontier jelleg. Ez a kritérium bizonyos esetekben jól kivethetően érvényesül, máskor viszont nehezen tetten érhető. Eric Hobsbawm hangsúlyozza, hogy a hatalmi struktúrával szemben álló banditák olyan területeken éltek, ahol az államhatalom „gyenge lábbon állt”. A „szociális banditizmus” több száz éves történelmét vizsgálva ez sok esetre érvényes megállapítás. Az Oszmán Birodalomban a kevésbé ellenőrzött balkáni hegységek, a Brit-szigeteken a skót-angol határvidék, a Cári Birodalomban a kozákok lakta tájak, Észak-Amerikában a Vadnyugat „közigazgatáson kívüli” területein volt legélénkebb a bandita-tevékenység. Máshol viszont ez a sajátosság nem látszik érvényesülni, így a 19. századi Magyarországon sem.

A magyar betyárok természetesen előnyben részesítették a természetföldrajzi adottságaik miatt nehezen pacifikálható tájakat, az erdőségeket és a nagy kiterjedésű, gyéren lakott síkságokat. A feltárt anyagban és a folklórhagyományban érzékelhető a vármegyei határok szerepe, bár ennek a szerepnek az értékelése további vizsgálatokat igényel. Néhány banda olyan területeken működött, ahol több megye határa érintkezett, hiszen a helyi intézmények hatásköréből itt könnyen kivonhatták magukat. A hagyomány sokfelé emleget olyan csárdákat, amiknek a közepén haladt át két megye határa, ezért a pandúrok nem tehettek semmit az asztal és egyben a határ túloldalán tartózkodó üldözöttek ellen. Néhányan, pl. Savanyú, ezt a lehetőséget szisztematikusan ki is használták, mindig oda húzódtak, ahol éppen nem volt érvényben statárium, vagy lanyhább volt az üldözés. Ezt a bürokratikus akadályt azonban nagyobb súlyú ügyekben a hatóságok hivatalos úton áthidalták, sőt utólagos jóváhagyás reményében olykor figyelembe sem vették.

A magyarországi betyárvilág területi elrendeződése más logikát követ, nem a határ-vidékiséget. A már érintett természetföldrajzi adottságok mellett, miszerint a bandák a nehezen járható és ellenőrizhető tájakon tevékenykedtek, más territoriális tényezők is szerepet játszhattak. Érdekes lenne megvizsgálni a 19. századi Magyarország felvidéki, délvidéki és erdélyi részeinek közbiztonsági viszonyait, mert ezeken a tájakon magyar nemzetiségű betyárokról nem tudunk, ami helytelen értelmezésben akár etnikai színezetet is adhat a problémának. Közlebb járunk a megoldáshoz, ha abból indulunk ki, hogy az említett

tartományokban a pásztorok tömege nem volt magyar etnikumú, vagy az állattartás tulajdonosi, szervezési háttere volt eltérő.

A 19. századi Magyarország pásztorbanditizmussal leginkább fertőzött területei a következők voltak: 1. A Dunántúl középső és déli része, az akkori Sopron, Vas, Zala, Veszprém és Somogy vármegyék, kisebb mértékben Tolna és Baranya. Ide kell kapcsolnunk a déldunántúli betyárok hátszágának tekinthető Dráván-túli Szlavóniát. 2. A Nagyalföld teljes területe. 3. A Felvidék déli, Alfölddel határos sávja, kisebb mértékben Gömör.

A 19. században mindhárom nagytáj az uradalmi nagyállattartás, így a tradicionális pásztorélet hazája volt, közülük legkevésbé az Északi-középhegység, ami az itteni betyárok kisebb számában is megmutatkozik.

*

A betyárvilággal a magyar történettudomány általában, mint kriminalisztikai közjátékkal, a folklorisztika pedig, mint a szózhagyomány egyik tematikájával foglalkozik. A 19. század ebből a szempontból való korszakolását csak műveik bevezetőjében kísérelték meg egyes szerzők. A legkézenfekvőbb módszer, ha az 1848-as jobbágyfelszabadítást tekintjük választóvonalnak. Csakhogy éppen a betyárbanditizmus szociális hátterét jelentő pászortársadalom tömegeit ez csak rendileg, jogilag érintette, hiszen termelőeszközökkel addig sem rendelkeztek, megváltható földjük, szőlőjük stb. nem volt. Az eseménytörténetet vizsgálva a következő időhatárok rajzolódnak ki.

(1790–1820: a nagy európai háborúk kora) Az időszakot tágan értelmezve a 18. és a 19. század fordulójának is tekinthetjük. A betyárvilág vizsgálata szempontjából ebben az időszakban két fontos jelenséget emelhetünk ki. Az egyik az a folyamat, amelynek során a Franciaország ellen vívott koalíciós háborúk okozta nyersanyag-konjunktúra, főként a gabona és a gyapjú iránti kereslet ugrásszerű növekedése miatt az addigi – többé-kevésbé feudálisnak nevezhető – gazdálkodás árutermelővé, piacorientálttá alakult át.

Magyarországon már a 18. század közepétől fokozatosan előtérbe került a majorsági gazdálkodás. A földesurak birtokuk lehető legnagyobb részét saját kezelésükbe vonták, hogy azon egy-egy terméket termeljenek nagy tömegben. A növekvő terület megművelésére már nem volt elegendő a jobbágyok hagyományos formában végzett robot munkája, így a földet használó telkes jobbágy réteg fennmaradása sem volt többé érdeke a földbirtokosoknak. Ez a tendencia azzal a következménnyel járt, hogy a hagyományos szokásjog szerint addig közösen használt birtokrészek (erdők, legelők stb.) földesúri használatba vételével a falusi jobbágy-lakosság, különösen annak kevés földdel bíró, vagy éppen földnélküli része elvesztette megélhetése egyik, vagy éppenséggel egyetlen forrását. Ezzel növekedett a termelőeszközökkel nem rendelkező, bérből megélni kényszerülő népesség létszáma, de a hagyományos kiegészítő jövedelmeiktől megfosztott telkesek és házasok is elszegényedtek.

A gazdaság termékszerkezete megváltozott. Az amerikai és ausztráliai importot megakadályozó kontinentális blokád folytán az addig kevésbé versenyképes kelet-európai gabona és gyapjú felértékelődött, mivel a hadseregeket el kellett látni kenyérrel és ruhával. A pásztorok szempontjából ez kettős hátránnyal járt. Az addig tenyésztett állatfajtákat más, az új igényeknek jobban megfelelőkre cserélték, és a velük való bánásmódban járatos nyugati pásztorokkal együtt hozták be őket az országba. A főként tejéért és húzáért tartott

juhot felváltotta a több gyapjút adó (merinói) birka. Ezzel egy időben, a század végéig növekvő lendülettel, megkezdődött az addig hagyományosan legelőként hasznosított alföldi területek „eke alá” törése, amihez „idegen” telepeseket hoztak az ország túlnépesedett, főleg északi részeiből.

Mindkét folyamat léteben fenyegette a tradicionális falusi társadalmat. Hatalmasra nőtt a földnélküli zsellérek és a szolgálatból kiszorult pásztorok száma, akiknek csak egy töredékét fogadta be az új árutermelő nagybirtokok cselédsége. A folyamatos háborúskodás miatt növekedtek az állami és megyei adóterhek, gyakorivá vált a karhatalmi erővel támogatott adóbehajtás, és soha nem látott méretekben emelkedett az erőszakkal katonának vittek száma. A Franciaország ellen viselt 1792-es, ún. első koalíciós háborútól Napóleon 1815-ös bukásáig, vagyis huszonhárom év alatt a Birodalom magyar területeiről kb. egy millió férfit soroztak be.

A középkori, a „vérrel adózó nemesség” elvén alapuló insurrectio, a nemesi felkelés már akkor is régóta használhatatlan, katonai jelentőséggel nem bíró haderő volt, amikor 1809-ben, utoljára meghirdették Napóleon magyarországi hadjáratának idején. A hivatalosan a reguláris csapatok létszámának feltöltését célzó verbuválás, az önkéntes-toborzás „hozama” sohasem volt elegendő a csapatok emberigényének kielégítéséhez. Az önkéntesek között is már eleve sok olyan volt, aki a civil életben deviánsnak minősült. Osváth Pál szerint „az a legény, ki a verbunk borát megkóstolta, vagy megengedte, hogy fejére csákót nyomjanak: az katona lett. Így szaporodott a katonaság kicsapott diákok, korhely iparossegédek és az olyan falusi legényekből, kik vagy szerelmükben csalódtak, vagy olyan hibába estek, mellyért lakolniok kellett volna. Menhelye volt ez az utóbbiaknak, mert aki így katona lett, azt a polgári életben elkövetett bűnökért nem büntették, és a főbenjáró bünteteket kivéve a polgári hatóságoknak ki nem adták.” Ugyanakkor a valóban önként „bekezelt”-ek közül is sokan részegen, vagy erős felindulásukban csaptak fel a táncos, mulató verbunk-kommandók csábításának engedve. A kijózanodás vagy a szigorú katonaelettel való szembesülés után sokan közülük meggondolták magukat, és a hivatalos iratok fogalmazása szerint „önkényesen szabadságba helyezték magukat.”

A verbuválásnak ez a formája már 1715-től kiegészült a szintén toborzásnak nevezett erőszakos katonaszedéssel. A kivetett újonclétszámot a vármegyék arányosan felosztották maguk között, majd ezt lebontották a községek szintjéig. A számokat a helyi előljáróság nevesítette. A megyei rendeletek tiltották, hogy házzal bíró, „helyes” (telekkel rendelkező) gazdát vagy annak fiát, tehát az adóalanyokat katonának írják. Így a titokban felállított sorozó jegyzékbe főleg „kőborlók, rosszviselőek, garázdák, falurosszai” kerültek. A szolgabíró által titkosan kiírt időpontban, mindig az éjszaka leple alatt aztán rajtaütöttek a feljegyzettek lakóhelyén és, ha kellett, erőszakkal, megkötözve hurcolták el őket a családjuktól. Eleve többet szedtek össze az előírt létszámnál, mert számoltak azzal, hogy sokan elszöknek.

A rendszer melegágya volt a korrupciónak és a protekciónak, ha van egyáltalán különbség a két fogalom között. A jelenség annyira általános volt, hogy 1793-ban császári rendelet jelent meg, amelyik előírta, hogy a katonaság alól senki nem kérhet és kaphat elbocsátást. Mindez természetesen nem vonatkozott a nemesekre. Nem növelte a hadsereg „erkölcsi színvonalát” az sem, hogy általános gyakorlat volt az elítélt bűnözők katonának adása tömlőcbüntetés helyett. 1807-től egyes területeken szokásba jött a katona-korban levők közötti sorshúzás, de ezzel együtt az is, hogy a vagyonosak pénzért, vagy más ellenszolgáltatás fejében helyettest fogadhattak fiaik helyett.

A gyalogsághoz kerülteknek tíz, a lovasságnál tizenkét év volt a szolgálati idő. Ha valaki szökésre vetemedett, az első alkalommal hat további évet kellett szolgálnia, másodszor már egész életére katona kellett maradjon. A további szolgálat mellett az elfogott, sőt az önként visszatért katonákat is botozással, vesszőfutással büntették. Osváth leírása szerint: „Nem az a legény, aki üti, hanem az, aki az ütést állja. A századot szemben egymástól ölnyi távolságban állították fel. E sorfal között kellett az elítéltnak annyiszor, amint ítélete kiszabta, meztelen háttal végig-végig sétálni, kinek hátára aztán társai áztatott nyírággal, teljes tehetségük szerint voltak kötelesek ütni, mert ha a tisztek kedvezést vettek észre, a kedvezőt megpálcáztatták. Hallottam, hogy hajdan, ha az elítélt a rászabott pálcázás alatt meghalt, a még hátra maradt pálcá ütését a halotton is végrehajtották.”

Gyakori problémát jelentett, hogy a hosszú katonáskodás után legálisan szabadult obstitosok hazatérve nem tudtak visszailleszkedni régi életformájukba. A közösség nyakán tengődtek vagy csavarogtak, kéregettek, mint afféle „szegénylegények”. Némelyik betyárnak állt, mint majd később a híres Patkó Jancsi.

Ez a háttere a 19. század elején kialakult magyarországi betyárvilágnak. A szegénységre és elnyomásra adott illetén választ nem lehet társadalmi lázadásnak vagy ellenállásnak minősíteni, de Zöld Marci és a többiek történetében mindenképpen az alávetett rétegek leginkább rebellióra hajló tagjainak a hatalommal való szembefordulását láthatjuk.

Már az ezernyolcszázados évek első évtizedeiben megjelentek a betyárokkal kapcsolatban olyan hatósági rendeletek, amelyeket később újra meg újra megismételtek. 1801-ben például megtiltották a cifraszűr viselését, mivel a falusi legények és a pásztorok annyira kíváncsiak követni e ruhadarab betyáros divatját, hogy ölni is képesek voltak a megszerzéséért. 1820-ban elrendelték, hogy a bírák állandóan ellenőrizzék a szőlőhegyi pincéket, „mert a lakosok ott sok rablót bújtatnak”.

(1820–1848: a reformkor) E periódusból származik Berzsenyi Dániel sokat idézett műve, „A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól” (1833), amelyben így ír: „vagnak némely (...) tájaink, hol a magyar ifjúság a zsványságot, azaz a tolvajságnak minden nemeit nem rútnak és rossznak, hanem férfidísznek és erénynek nézi: a tömlőcöt, a derest nemhogy szégyenlené, sőt mennél jobban próbálta azokat, annál derekabb legénynek tartja magát”.

A vidéki lakosság elszegényedésével párhuzamosan folyamatosan romlott a közbiztonság. Válaszul a megyei hatóságok egyre gyakrabban folyamodtak a rögtönítélő bíraskodáshoz, vagyis a statárium kihirdetéséhez, amely bizonyos bűncselekmények vonatkozásában néhány órás tárgyalás eredményeként lehetővé tette halálos ítélet meghozatalát, amit azután a fellebbezés mindenfajta lehetősége nélkül a lehető legrövidebb időn – három órán, három napon – belül végre kellett hajtani. 1832-ben azt is elrendelték, hogy ha a község lakói nem lépnek fel az áldozat védelmében a haramiák ellen, a bűntény miatti kárt kollektíven meg kell téríteniük. 1835-től Somogy megye „konvenció”, azaz állandó bérezésű hóhért alkalmazott és először tűnt fel az iratokban a rablók elfogásáért kifizetett pénzjutalom, a vérdíj.

Ez idő tájt jelentek meg a helyi elöljáróságok tájékoztatása céljából szétküldött, az üldözött személyek és a rablott holmik leírását tartalmazó körlevelek, vagyis körözvények. Az 1840-es évektől újult erővel szorgalmazták „az utasokat megfosztó haramiák és az

országutakat elálló erőszakos tolvajok” üldözését, „kik zsványok, betyárok, szegénylegények nevei alatt esméretesek”.

1846-ban és 1847-ben az országot éhínség sújtotta. A rossz termések következtében a gabona ára ötven százalékkal emelkedett. A statárium inntól kezdve szinte folyamatosan „hatályban tartott”. A „betyáros” vidékeken, különösen a Délalföldön és Somogyban több megyére egyidejűleg kiterjedő általános üldözéseket, „generalis persecutio”-kat szerveztek és tömeges letartóztatások „foganatosítottak”. A központi hatalom engedélyezte a „vérbíróság” (statárium) bevezetését azon törvényhatóságok területére, ahol „gyakoribb rablások és gyilkosságok fordultak elő”. Ezeken a vidékeken a statárium-jogot elvileg egy éves időtartamra adták, de megszüntető intézkedés híján automatikusan hatályban maradt a hivatalos visszavonásig. A „talpon álló bíróságok” egy elnökből és négy szavazóbírából álltak fel, vita esetén az általános többség döntött. Hatályuk alá tartozott minden tizenkilencedik életévét betöltött magyar alattvaló.

(1848–1849: a forradalom és szabadságharc kora) Az 1848-as forradalom megszakította a betyárellet folyamatoságát. Az iratokban nincs nyoma banditizmus típusú bűnözésnek. Gönczi kissé rosszmájú megjegyzése szerint, az arra hajlamosak valószínűleg a hadsereg katonáiként fosztogattak tovább.

A honvédsereg felállításakor éppúgy, mint korábban, a tehetősebbek nagy része igyekezett kivonni magát a sorkatonai szolgálat alól. A kivetett újonclétszámot az egyes községeknek sorshúzással kellett kiállítaniuk, de a jómódúak, ha rájuk esett a sor, továbbra is pénzért felfogadott helyettest állíthattak fiaik helyére. A kevés értékelhető adat arra utal, hogy a hadsereg legénységi állományának zömét továbbra is a földtelen rétegek adták. A néhány helységről ismert újonclistákon elenyésző számú a „földészfi”, vagyis a telkes paraszt, a többségnél a „foglalkozása” rovatban szolgál, pásztor és „állandó lakhely nélküli vándorló” szerepel.

A szabadságharc idején történt dezertálásokról sincsenek rendszerezett adataink. Úgy vélem, naivítás lenne feltételezni, hogy a nemzeti függetlenségért folyó küzdelem iránti elkötelezettség teljesen megszüntette a szökéseket, de minden bizonnyal a más helyzetekben „szokásosnál” kevesebben hagyták el önkényesen a honvédsereget.

A sorozás mellett a forradalmi vezetés más hadkiegészítési szisztémát is alkalmazott. A börtönökben fogva tartott, fegyverrel, lóval banni tudó banditákból büntetésük eltörlését ígérve irreguláris gerilla-csapatokat szerveztek. A legismertebb történet Rózsa Sándoré, aki amnesztia ígérete ellenében száz fő körüli, betyárokból, pásztorokból álló „seregével” vonult be a délvidéki hadsereghez. A szabadcsapatok működése további kutatást igényel, de az látható, hogy a tiszt urak általában nem tudtak megbarátkozni a parasztfelkelők egyenrangú csapategységekként való alkalmazásának gondolatával. Ugyanakkor, jöellehet igaz, hogy a fegyelmetlen szabadcsapatok alkalmatlanok voltak szabályszerű, reguláris háború megvívására, a nekik tulajdonított kriminális kilengések sem bizonyítottak. Rózsa csapatát például egyesek szükségtelen erőszakoskodással, a civil lakosság bántalmazásával vádolták, ami nehezen érthető, mivel éppen a szerbek hátországának nyugtalanítása és fosztogatása volt a feladatuk. Más eljárók, köztük Damjanich János dicsérték ügyességüket és vitézségüket, hasznosnak ítélték harctéri tevékenységüket. Végül is, amennyire tudni lehet, ezek a betyár-csapatok 1848 végére maguktól felbomlottak, szétszéledtek vagy érdemeik elismerése és az amnesztia érvényben tartása mellett feloszlatták őket.

A világosi fegyverletétel után az egykori banditák visszatértek korábbi életmódjukhoz és csatlakoztak hozzájuk mindazok a menekülő honvédek, akiknek nem sikerült kijutniuk az országból, és nem akartak osztrák katonaként hosszú éveket tölteni idegenben, vagy tömlőcbe, esetleg bitóra, kivégzőosztag elé kerülni. Osváth Pál, volt huszártiszt így emlékezik 1849 nyarának végére: „csapatomat még az éjszaka feloszlattam (...). Huszárjaim egy része másnap potom áron eladta lovát, és pórruhában, gyalog indult tovább otthonába; azok pedig kikre otthon sem várt fehér cipő és ölelő kar – mint szegénylegénységre hajlók – lovastól tűntek el. A menekülő és otthonukba visszatért honvédeket az osztrák csapatok elfogdosták, és hosszú idejű külföldi katonai szolgálatra besorozták. E besorozott honvédeink aztán, ha csak tehették, megszöktek, s közülük sokan szegénylegények lettek.”

(1849–1867: az önkényuralom kora) 1849 októberében a császári főparancsnok elrendelte, hogy „a felkelő seregben szolgált minden egyén előállítandó és a hadsereg állományába osztályozás nélkül besorolandó”. Osváth Pál visszaemlékezése szerint „a világosi napok után a csavargó betyárok nagyon elszaporodtak. Ezek nagy részben az 1849-ben börtöneikből querillákká [sic!] sorozott gonosztevőkből alakultak, de elegendően voltak olyan honvédek is, kik vagy a Kossuth visszatérését várták, vagy a külföldi osztrák szolgálatot kerülték. (...) 1848/49-ben szabad csapataink nagy része a börtönökből állítván elő, sok ily 'lókereskedőnk' a csatákon veszett, de akik életben maradtak, némely honvédek, a börtön és a besorozás helyett a 'futóbetjárás' választották pályájukul.”

Szegeden a császári seregbe kényszerrel besorozott ötszázötven egykori honvéd közül százhetven tűnt el nyomtalanul, Nógrádban négyszáznyolcvanöt főből száznyolcvan „terítette maga mögé a szűrt”. A dezertőrök azután csapatokba szerveződtek, és eleinte partizánok módjára, később egyre inkább betyárokként viselkedtek. 1850 elején a nógrádi gerillák három szekérrakomány fegyverére bukkantak a hatóságok. Egy sajtó-levelező szerint: „a Mátra aljában kétlábú kurucfarkasok tanyáznak”.

Az osztrák hatóságok már 1849 júliusában bevezették a statáriumot, ami az ellenállás mellett kiterjedt a fegyverrejtegetés büntetéseire is. A rögtön ítélezést októberben megerősítették, különös tekintettel az útonállókra, rablókra, tolvajokra. Az ilyen vádakkal elfogottakat egytől-egyig halálra ítélték, kizárva mindenféle fellebbezés lehetőségét. 1850 folyamán csak Somogy megyében három vérbíróságot állítottak fel, Kaposváron, Csurgón és Igalban. Pécsről kirendelt vadászkatona-egységek állomásoztak a megye minden fontosabb pontján. Rövid időn belül mintegy húsz főt adtak hóhér kezére. Az Alföldön, a 6. zsandárezred területén csak 1852-ben nyolcvannyolc embert végeztek ki gyilkosságért, rablásért, betyárok rejtegetéséért.

A vármegyei csendbiztosokat és pandúrjaikat először az Észak-Itáliában már bevált, francia minta szerint létrehozott, katonai irányítású, idegen ajkú legénységi állományú csendőrség (gendarmerie = zsandárság) alá rendelték, de végül a magyar közigazgatási közegek megbízhatatlansága és az állandó hatásköri viták miatt egy 1851. szeptember 9-én kelt rendelet feloszlatta a helyhatóságokhoz tartozó magyar karhatalmat. Osváth szavaival „1851-ben hozatott be a nyelvünket, viszonyainkat, sajtáságainkat nem ismert zsandárság”.

A közbiztonság 1851-ben és 1852-ben volt a legrosszabb. Az ország szinte minden vidékén, a hagyományosan „betjárós” tájakon pedig különösen nagy létszámú bandák mű-

ködtek. A zsandár rezsim nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A nép gyűlölte az idegen, magyarul nem tudó, gyakran erőszakosan fellépő rendfenntartó katonákat, és már-már nyíltan támogatta a bujdosókat.

Az egykori honvédek üldözését végül 1852. augusztus 5-én megszüntették, de a terror alig enyhült. Minden megyében összeírták az esetleg ellenállással, vagy annak támogatásával gyanúsítható személyeket. Őket a tanyákról falvakba, városokba telepítették, minden reggel jelentkezniük kellett az előljáráson és csak kivételes esetben juthattak a legális helyváltoztatást lehetővé tevő engedélyhez, az „utazólevélhez”. Lajstromba vették a csárdákat, a különösen veszélyesnek ítéletek lerombolták. A községeket éjszakai őrzésként megszervezésére kötelezték, a nádasokat felégették. Minden fontosabb ponton csendőrlaktanyák épültek. Az országot ellepték a jól fizetett besúgók.

Az ötvenes évek közepétől született néhány enyhülésre utaló rendelkezés, (1856-ban szabadon bocsátások történtek, 1857-ben részleges politikai amnesztiát hirdettek, ami a szökésben levőkre nem vonatkozott), de a katonai jellegű elnyomás alapjaiban a kiegyezésig nem változott.

A forradalom és szabadságharc bukása után a betyárok üldözése egyértelmű és határozottan megfogalmazott politikai jelleget kapott, ezzel időlegesen átértékelve a szociális banditizmus jelentőségét, a forradalmár vonásaival ruházva fel az összes banditát, nemcsak azokat, akik valóban politikai szerepük miatt kényszerültek a bujdosásba. A császári propaganda, főként a sajtó a betyárokat gyakran „Kossuth-gerillák”-ként emlegette. Ezzel valószínűleg az emigrációban élő, bűnözőnek beállított forradalmi vezetők hitelét szándékoztak aláásni, de az elhibázott propaganda fordítva sült el, eredménye végül a rablóvilág felmagasztalása lett, ami a törvényen kívüliek önértékelését is befolyásolta. Vajda János visszaemlékezése szerint „a valóságos fegyveres rablók mindannyian emelt fővel, bátran, büszkén, sőt kihívólag viselték magukat az osztrák katonai törvényszékkel szemben”.

A kormánypropaganda szempontjából különösen fontos lett volna Rózsa Sándor diszkreditálása, akit a magyar emigráció itthoni fő ügynökének, egy új fegyveres felkelés katonai előkészítőjének és majdani irányítójának tartottak. Ez az elképzelés nem állt távol az emigráns forradalmároktól sem. Kossuth levelezéséből kiderül, hogy megpróbált kapcsolatot teremteni Rózsával, és úgy gondolta, a Bakony erdejében lenne a legcélszerűbb partizán-mozgalmat szerveztetni általa. (Ez mindenestre sokat elárul a kormányzónak a „néppel” kapcsolatos, finoman fogalmazva naiv elképzeléseiről.) A „Gazda” üldözésére speciális különítményt szerveztek. Ennek és az elképesztően magas, tízezer pengő forint összegű vérdíj kitűzésének ellenére Rózsát csak 1857-ben sikerült elfogni és akkor sem a hatóságok sikeres működésének köszönhetően.

1852-től, az üldözés beszüntetése után a vidéki bujdosók problémája veszített országos jelentőségéből. Az addig illegalitásban élő volt honvédek nagy része visszatért a civil társadalomba, az életvitelszerűen bűnöző rablók jó része pedig ekkorra fogságba vagy kötélre került, így a három éves terror mégis járt valami eredménnyel. A betyárvilág nem tűnt el, de közel tíz évre visszaszorult az „általában szokásos” szintre.

Ugyanakkor csapadéktalan évek köszöntöttek az országra. Az 1857-es, 1858-as, majd az 1861-es és 1862-es esztendő helyi aszályai után, 1863-ban már országos volt a katasztrófa. A természeti csapás elsősorban az állattartókat sújtotta, ezrével hullott el a jószág, felszökött a szolgálat nélkül kóborló pásztorok és más munkanélküliek száma, csak Szegeden négy-ötzetret tartottak nyilván közülük. Az elszegényedés folytán növe-

kedett a módosabb rétegek, helyi előljárók ellen végrehajtott népi bosszúállások, főleg a gyűjtogatások és egyéb „megleckéztetések” száma. Ekkorra, az 1860-as évek elejére elkopott a betyárok „nemzeti ellenálló” nimbusza, de utóhatásai még érezhetők az alföldi Bogárokhoz és a dunántúli Patkókhoz kapcsolódó „legendáriumban”. Az évtized közepétől már inkább anyagi célzatú bűnözésről beszélhetünk, amelynek „forradalmi” karaktere egyre kevésbé kivehető, ami maradt belőle, az is inkább a korábbi „hősök” köré szövődött „mitológia” visszfénye. A konfliktusokból eltűnik a rendi jelleg, a kiváltságos és az alávetett közötti ellentét egyértelműen átadja helyét a gazdag és a szegény konfliktusának. A kibontakozó kapitalizmus széttöri a „betyárhős”-sel kapcsolatban létrejött hagyományos képet, ami így, és az elnyomás formáinak, módszereinek átalakulásával talaját veszti, elkorcsosul. Ahogyan Békés István írja, „Patkó Jancsiék, Bogár Imréék, a népi rebellió utolsó koszorúval dicsőített betyártörzsek 1862-ben kipusztultak”. A gazdasági válság bekövetkeztével „fattyú utódaik elburjánzását azonban a serény statáriális betyárirításokkal sem sikerült megakadályozni”.

Zala, Somogy és Veszprém vármegyék területén a *katonai* bíraskodás tizenegy éven keresztül működött megszakítás nélkül. Felszámolását a helyi hatóságok csak 1864-ben tudták elérni. 1863-tól az üldözés országos méretekben fokozódott, 1864-től újból terrorba ment át, amit elsősorban a halálos ítéletek ismét növekvő aránya jelez. A Habsburg Birodalom háborúskodásai miatt újból nőtt a katonaszökevények száma. Csak az említett évben, csak Somogyban négyet lőttek le harcban, a tizenöt elfogott közül pedig nyolcat kivégeztek. A vásárokat rendszeres őrzékek ellenőrizték és megerősítették a besúgók hálózatát. Ismét összeírták a rovott múltúakat, valamint a foglalkozás nélkülieket.

Az elszaporodó betyárbandák ezekben az években már nem tettek szert olyan hírnévre, mint korábban, gyakran a vezérek kilétét sem ismerjük. A polgári ítélkezést újból katonai rögtönítélő bíraskodás váltotta fel, amelyik kérelhetetlenül elbánt nemcsak a fegyveres rablókkal, de a nekik – gyakran kényszerből – szállást és ételt adókat is halálos ítélettel sújtotta. Nagy számban akasztották fel az orgazdákat, de olykor azokat is, akik mindössze elmulasztották a velük kapcsolatba került bűnözők feljelentését. 1864-ben Somogyban huszonkilenc rablót és huszonöt orgazdát végeztek ki.

(1867 után: a korai kapitalizmus kora) A politikai konszolidáció nem hozta magával a közbiztonság javulását. A kiegyezés előtt és után, a csendesebbnek tekinthető években is folyamatos volt a vidéki bűnözés, amelyben olykor jelentősebb, a „régii dicsőség”-re hajazó csapatok tűntek fel, mint Juhász Andrásé a Dunántúlon. Egyes vidékeken, így Somogyban, a statárium 1867 után még mindig csaknem folyamatosan működött, de már polgári bírák ítélkeztek az ügyekben. Csongrádban 1861-ben, másutt 1867-ben vagy rövidebb később újjászerveződtek a rendfenntartás és bűnüldözés vármegyei intézményei. A zsandár-parancsnokságokat megszüntették. A megyék ismét féltékenyen őrködtek önkormányzati jogköreik felett, így a megyehatárok újból átjárhatatlan akadállyá váltak az üldözők számára. Egy 1870-es törvény szerint a csendbiztosok megbízása a király által kinevezett főispánok hatáskörébe került. Egy-egy vármegye karhatalmának létszáma ötven fő körül mozgott.

Jóllehet az agrárium helyzete stagnált, a gazdasági átalakulás sokban átformálta a vidék életét. Növekedett a vasútvonalak száma, új bányák nyíltak, gyárakat alapítottak. A fejlődést ugyanakkor periodikusan visszatérő, a rossz termések, háborúk okozta válságok

1 tudomány és társadalom

tarkították. A kíméletlen adópolitika, az erőszakos végrehajtások növelték az összeomlott régi világ helyébe új lehetőségeket nem kapó vidéki nincstelenek elégedetlenségét, amit nem sokáig enyhített az új elnyomó hatalom immár „nemzeti” volta.

Vármegyéenként több ezer ínséget szenvedőt tartottak nyilván. Az újra felállított régi típusú közigazgatás a korábban is ismert zavarokkal és korrupcióval küszködött, a közbiztonság romlott. 1868-tól újból megjelentek a futóbetyárok, akik életvitelszerűen űzték a fegyveres banditizmust, nőtt a hatósági fegyveresekkel való erőszakos szembeszegülések száma. Szabó Béla írja „Nógrád megye története 1848–1919” című művében: „E korszak dobta felszínre azokat a bátor, más körülmények között talán a társadalomnak hasznossá váló tagjait, akik fittyet hányva az állami hatalomra, lényegében egyéni harcot hirdettek a fennálló társadalmi rend ellen, és a végrehajtás jogát maguknak tartották fenn – a betyárokat.”

A betyárvilág újjáéledésére válaszul 1869-ben az uralkodó királyi biztosokat nevezett ki a legfertőzöttebb területeken való rendcsinálásra: Dél-Alföldre gróf Ráday Gedeont, Dunántúlra gróf Forgách Móricot. Ráday a kortársak által is embertelennek ítélt eszközök igénybevitelével ugyan, de teljes sikerrel hajtotta végre feladatát. Forgách működése nem volt olyan látványos, mint „kollégájáé”, de eredményesen számolta fel a Juhász András nevével fémjelezhető újabb betyárhullám bandáit Somogyban és Zalában.

Az 1870-es évek végétől, a kapitalizmus megerősödő intézményrendszerének köszönhetően azután látványosan javult a magyar vidék kriminalisztikai képe. Ezt koronázta meg az 1880-as években a megyéktől független, központilag irányított, katonailag szervezett Magyar Királyi Csendőrség felállítása, amelynek köszönhetően a betyárvilág általános problémából időlegesen és lokálisan felbukkanó, egzotikus jelenséggé vált Magyarországon.

(A tanulmány részlet a szerző „Hej, betyárok!” Betyárok a népi kultúrában c. monográfiájából. Kiadja a Vitézi Ének Alapítvány, Budapest, 2012. 227 o. ISBN 978-963-08-3428-5. Szerkesztőségünk a kötetet ezúton ajánlja az olvasók figyelmébe. A tanulmányban hivatkozott szakirodalmi források jegyzékét lásd ott.)